

TOMASZ MALISZEWSKI

Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni

Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych

Katedra Studiów Edukacyjnych

e-mail: t.maliszewski@amw.gdynia.pl

ORCID: 0000-0002-8366-7614

DOI: 10.34813/ptr3.2025.7

„Przysporzyć krajowi dzielnych, światłych obywateli”. Ks. Antoni Ludwiczak (1878–1942) – oświatowiec społecznie zaangażowany

„To provide the country with brave, enlightened citizens.”

Rev. Antoni Ludwiczak (1878–1942) – A socially engaged educator

Abstract. The aim of the article is to present the figure and socio-educational achievements of rev. Antoni Ludwiczak – an educator, social activist and politician from Greater Poland. The sketch presents the life of this clergyman, who came from the lower classes, and the main directions of his social activity, in which he successfully combined Christian, patriotic and civic values. Ludwiczak is currently known mainly as the founder of the first Polish folk high school, which is why the study places emphasis on other directions of his social and educational work.

The author emphasizes that Rev. A. Ludwiczak is an example of a socially engaged Catholic clergyman of the “new times”, acting in accordance with the postulates contained in the Encyclical “Rerum Novarum” of Leo XIII from 1891.

Keywords: Rev. Antoni Ludwiczak (1878–1942), educational work, history of adult education, Society of People’s Reading Rooms (Towarzystwo Czytelni Ludowych), social teaching of the Catholic Church.

Był ks. Antoni Ludwiczak nieodrodnym synem kościoła katolickiego „nowych czasów”, wielkim orędownikiem i twórczym realizatorem zadań wskazanych przez papieża Leona XIII w przełomowej dla katolickiej nauki społecznej Encyklice *Rerum novarum* z 1891 roku oraz przez papieża Piusa IX w Encyklice *Quadragesimo Anno* ogłoszonej w czterdziestą rocznicę wydania tej pierwszej. W tych właśnie dokumentach należy poszukiwać źródeł jego duszpasterskiej posługi oraz podwalin wielu podejmowanych przez duchownego form społecznej i oświatowej aktywności. Udanie potrafił łączyć w swoich licznych działaniach środowiskowych trzy pierwiastki: chrześcijański, patriotyczny i obywatelski za główne zadanie własnej pracy przyjmując wielokrotnie przywoływane przezeń przesłanie: „dostarczyć krajowi dzielnych, światłych obywateli” (Ludwiczak, 1918, s. 8).

Ma ks. Ludwiczak na swoim koncie szereg niewątpliwych osiągnięć – zarówno na niwie duszpasterskiej, jak i politycznej, społecznej oraz oświatowej. W publikacjach naukowych i popularnonaukowych jego postać i dokonania nie pojawiają się jednak zbyt często. Przypomina się od czasu do czasu jego działalność we władzach Towarzystwa Czytelni Ludowych (Kabziński, 1985; Libera i Sobański, red., 1992), działania plebiscytowe na Warmii i Mazurach u progu niepodległości (Brenda, 2019, s. 64–82) czy propagowanie kultury i oświaty Łużyczan w okresie międzywojnia (Łuścianski, 1998, s. 56–68). Rozpoznawalny jest jednak głównie jako założyciel (w 1921 roku) i wieloletni dyrektor Uniwersytetu Ludowego w Dalkach k. Gniezna – pierwszej w II Rzeczypospolitej placówki dla starszej młodzieży wiejskiej i małomiasteczkowej tego typu (por. np. Maliszewski, 2021, s. 134–150, s. 162–169; Rosalska, 2007, s. 107–109). Tymczasem dokonania ks. A. Ludwicza są dużo bardziej znaczące. Wywarł on bowiem istotny wpływ na rozwój społecznej działalności oświatowej przed odzyskaniem niepodległości na terenie zaboru pruskiego – zwłaszcza w Poznańskim. Odegrał też znaczącą w skali ogólnopolskiej, aczkolwiek dzisiaj zapomnianą, rolę w wypracowywaniu koncepcji oraz praktycznych rozwiązań organizacyjno-metodycznych oświaty pozaszkolnej w dwudziestoleciu międzywojennym.

Pozostawił po sobie około setki różnorodnych publikacji: książek, rozdziałów, artykułów, omówień i sprawozdań. W dużej mierze traktują one o uniwersytetach ludowych i możliwościach implementacji tej skandynawskiej koncepcji oświatowej w środowiska polskiej wsi i małych miast, a później, gdy to się mu udało, także o ich bieżącym funkcjonowaniu oraz możliwościach poprawy jakości ich funkcjonowania. Niektóre dotyczą jednak także kilku innych obszarów tematycznych, takich jak np.: kształtowanie postaw patriotycznych dzieci, młodzieży i dorosłych, propagowanie w społecznościach lokalnych bibliotek i czytelnictwa, organizacja muzeów

regionalnych, prowadzenie amatorskich teatrów ludowych czy przeciwdziałanie alkoholizmowi.

Analiza spuścizny publikacyjnej ks. Ludwiczaaka ukazuje go jako duchownego oraz działacza zaangażowanego społecznie, potrafiącego nakreślać sobie i innym kierunki aktywności edukacyjnej w taki sposób, by skutecznie podnosić poziom kultury i oświaty w społecznościach lokalnych w zgodzie z nauką kościoła „nowych czasów”. Warto zatem przyjrzeć się nieco bliżej choćby tylko niektórym jego postulatom wychowawczym i działaniom kulturalno-oświatowym.

1. Droga życia ks. Antoniego Ludwiczaaka

Urodził się w dniu 16 maja 1878 roku w zubożałej rodzinie chłopskiej Jana Ludwiczaaka i Salomei z Pawelów. Jan, straciwszy nieco wcześniej za długi 20-hektarowe gospodarstwo rolne w Węgierkach k. Wrześni, zmuszony był przenieść się do Kostrzyna (pow. Środa), gdzie podjął pracę robotnika drogowego. Antoni był jednym z dziesięciorga rodzeństwa (do pełnoletniości oprócz niego dożyło jednak tylko dwóch braci – Ignacy i Władysław). W roku 1881 rodzina Ludwiczaaków w poszukiwaniu poprawy warunków egzystencji przeprowadziła się do Poznania, gdzie Jan znalazł zatrudnienie w tamtejszym browarze, a następnie został kościelnym katedry na Ostrowie Tumskim. Związana z kościołem praca ojca oraz zamieszkiwanie w dzielnicy Chwaliszewo, którego mieszkańcy „w całym okresie rządów pruskich ujawniali gorący patriotyzm i przywiązanie do tradycyjnych polskich zwyczajów i obrzędów, głównie o charakterze narodowo-religijnym” (Dąbrowska, 1996, s. 11), znacząco wpłynęły na ukształtowanie się późniejszej postawy życiowej Antoniego i zdeterminowały jego dalsze losy.

W latach 1884–1891 uczęszczał do szkoły ludowej w poznańskiej Śródcie, czego po latach nie będzie wspominał zbyt dobrze, gdyż nauka tam prowadzona była po niemiecku, ale siedem lat systematycznej nauki szkolnej – co również przyznawał – dało mu formalne podstawy do dalszej edukacji. Od dziewiątego roku życia, dzięki lokalnej bibliotece Towarzystwa Czytelni Ludowych, miał też regularny kontakt z polskimi książkami, których czytanie stało się dlań życiową pasją. Z rekomendacji ks. Witalisa Maryjańskiego, który dostrzegł uzdolnienia i pracowitość nastoletniego Antoniego, przyznano mu stypendium katedralne. Dzięki niemu, mimo niezamieszkałości rodziców, mógł kontynuować naukę na poziomie szkoły średniej. W tym czasie aktywnie zaangażował się w działalność tajnych kół samokształceniowych organizowanych przez Towarzystwa im. Tomasza Zana. W 1900 roku w poznańskim Gimnazjum św. Marii Magdaleny zdał maturę.

Postanowił zostać duchownym. Dużą rolę w podjęciu tej decyzji miała praca formacyjna, prowadzona przez lata przez katedralnych duszpasterzy oraz – jak wspominał – pragnienie matki, by syn został księdzem. Nie bez znaczenia zapewne był też fakt, co podkreśla autorka jego biografii Barbara Dąbrowska, że:

[...] dla dzieci ubogich rodziców, jedną z nielicznych do dalszej nauki, a w konsekwencji do awansu społecznego, seminarium duchowne. Wybierając stan duchowny mógł chłopski syn, chłopiec z ludu, liczyć na możliwość wybiecia się, na zmianę swojej przynależności społecznej. Na tej drodze, przy wytężonej pracy, chęciach i zdolnościach, mógł liczyć na sukces, na zaspokojenie ambicji. (Dąbrowska, 1996, s. 15–16)

Tak więc 1 października 1900 roku młody Antoni podjął studia teologiczne, najpierw Seminarium w Poznaniu (dwa lata studiów teoretycznych), następnie w Gnieźnie (jeden rok studiów praktycznych).

Przyjął święcenia 15 grudnia 1903 roku i rozpoczął posługę wikariusza, którą pełnił do końca roku 1911 kolejno w Lubasz (do sierpnia 1907), Buku (do lutego 1908), Ostrzeszowie (do lutego 1910) i Ostrowie. W wszystkich parafiach, w których pełnił swoją posługę, dał się poznać jako nietuzinkowy, niezwykle aktywny organizator wielu działań oświatowych i kulturalnych o charakterze religijnym i patriotycznym. Można uznać, że był przykładem duszpasterza „nowych czasów” – zaangażowanego w sprawy społeczności lokalnej zgodnie ze wskazówkami zawartymi w *Rerum novarum* Piusa XIII (co, dodajmy, nie podobało się władzom pruskim i „osadzonym w tradycji” starszym proboszczom, stając się powodem kolejnych przeniesień).

Działalność młodego księdza szybko została dostrzeżona w Towarzystwie Czytelni Ludowych – najważniejszej polskiej organizacji oświatowej, działającej od roku 1880 na terenie zaboru pruskiego (Kabziński, 1985). Działalność w ramach TCL rozwijał on bowiem w kolejnych miejscach, pamiętając o dobrodziejstwach, jakich sam z jego strony doświadczył w dzieciństwie. W ramach Towarzystwa obejmował coraz wyższe stanowiska – od prezesa Komitetu Powiatowego TCL w Ostrzeszowie, poprzez delegata na Sejmik Oświatowy w Poznaniu, aż do sekretarza generalnego z dniem 1 stycznia 1912 roku. Aby ks. Antoni mógł w pełni poświęcić się działalności organizacyjnej i programowej na rzecz Towarzystwa Czytelni Ludowych, abp Edward Likowski zwolnił go wówczas z obowiązków duszpasterskich w Ostrowie, czyniąc prebendarzem w Pniewach. Sekretarzem generalnym TCL ks. Antoni Ludwiczak pozostawał do roku 1933, wyznaczając kierunki pracy tej zasłużonej społecznej organizacji oświatowej przez ponad dwie dekady.

W pierwszych latach II Rzeczypospolitej ks. Ludwiczak, mając już wcześniej podobne doświadczenia na gruncie poznańskim (Rada Narodowa, Tajny Międzynarodowy Komitet Obywatelski, Komitet Obywatelski, Rada Ludowa, Polski Sejm Dzielnicowy), podjął próbę aktywnego udziału w krajowej polityce. Był współtwórcą utworzonego w lutym 1919 roku Narodowego Stronnictwa Ludowego, z ramienia którego dostał się do Sejmu Ustawodawczego (1919–1922).

Wielokrotnie zabierał też z trybuny sejmowej głos w sprawach plebiscytów na Górnym Śląsku i Warmii i Mazurach, podkreślając, że Rzeczpospolita, zaangażowana w wojnę polsko-bolszewicką, niedostatecznie dba o ostateczny kształt granicy północnej, zachodniej i południowo-zachodniej kraju. Wielokrotnie wzywał rząd do podjęcia zdecydowanych kroków na arenie międzynarodowej, zmierzających do równouprawnienia strony niemieckiej i strony polskiej (M...ki, 1920, s. 1). Działal też aktywnie w sprawach plebiscytowych poza Sejmem, m. in. kierując Warmińskim Komitetem Plebiscytowym. Zgorzkniały po porażce głosowania napisał 15 lipca 1920 roku w *Gazecie Polskiej* do ludności polskiej zamieszkującej Warmię oraz nadwiślańskie tereny Prus Wschodnich:

Wynik plebiscytu jest Wam już wiadomy, jest on dla nas niepomysłny. Stało się to, cośmy przewidywali. Zwyciężyła niesprawiedliwość, nie prawda, ale przemoc, gwałt i terror. Sto pięćdziesiąt lat rządu pruskiego i kilka ostatnich miesięcy gwałtów i fałszów zrobiły swoje. (Brenda, 2019, s. 83–84)

Jako poseł angażował się w szczególności w sprawy oświatowe pełniąc funkcję przewodniczącego niezwykle istotnej dla uregulowania kwestii narodowego systemu szkolnictwa oraz oświaty pozaszkolnej sejmowej Komisji Oświaty (Rzepecki, 1920, s. 242).

Po roku 1922 ks. Antoni Ludwiczak zrezygnował jednak z działalności politycznej („nie znośm politykierstwa i waśni”), w pełni oddając się pracy na rzecz Towarzystwa Czytelni Ludowych i działalności oświatowej – zwłaszcza kierowaniu nowo powstałym Uniwersytetem Ludowym w Dalkach, który prowadził do wiosny 1938 roku.

Następnie, schorowany przeniósł się do wsi Chełmce k. Kruszwicy, gdzie został najpierw administratorem a potem – z dniem 16 lipca 1938 roku – proboszczem tamtejszej parafii. Również tam, mimo krótkiej, bo zaledwie kilkunastomiesięcznej posługi, został zapamiętany jako duszpasterz niezwykle zaangażowany społecznie, podejmujący wiele inicjatyw o charakterze oświatowym i kulturalnym (Grabowski, 2021, s. 63–64; Gralak i Pronobis, 2024.10.02).

Nazwisko ks. Ludwiczaka znalazło się na liście proskrypcyjnej, więc już w dniu 2 listopada 1939 roku został aresztowany przez gestapo i osadzony w areszcie w Inowrocławiu. Trafił do obozu koncentracyjnego w Stutthofie, a następnie

do Sachsenhausen (kwiecień 1940) i Dachau (grudzień 1940), gdzie otrzymał numer obozowy 22576. Zapamiętany został przez współwięźniów jako osoba, która sama zachowawszy pogodę ducha, wspierała innych, często dużo młodszych od siebie (por. np. Wnuk, 1985, s. 39–40). 18 maja 1942 roku przetransportowano go do Linzu. Zginął w komorze gazowej 17 czerwca 1942 roku w zamku Hartheim w Alkoven. Jego ciało zostało spopielone. W 1998 roku w parku za budynkiem dawnego Uniwersytetu Ludowego w Dalkach utworzono symboliczny grób ks. Antoniego Ludwiczaka. Jak wspomina ks. Alojzy Świącchochowski: „[...] przed uroczystością byliśmy w Dachau i zacerpnęliśmy prochów spod krematorium. Niechże one napełnią grób, abyśmy mieli pamiątkę w miejscu, w którym on działał”. Następnie urnę z prochami uroczystie przeniesiono do dalkowskiego parku i erygowano pomnik (Kwaśnik, 2002.12.31).

2. W trosce o kształt oświaty pozaszkolnej w odrodzonej Polsce

Analizę wybranych obszarów działalności społecznej i oświatowej ks. Antoniego Ludwiczaka warto rozpocząć od przypomnienia jego pierwszoplanowej roli, którą odegrał tuż po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w narodowej debacie, dotyczącej społecznych celów, funkcji i zadań pozaszkolnej pracy oświatowej oraz kształtu przyszłych regulacji organizacyjno-prawnych w tym zakresie. Jako prezes Towarzystwa Czytelni Ludowych uzyskał bowiem wówczas mandat do reprezentowania najważniejszych tzw. starych (a więc mających tradycje rozbiorowe) organizacji oświatowych podczas obrad Sejmu Nauczycielskiego, obradującego z inicjatywy ministra oświaty Ksawerego Praussa w Warszawie w dniach 14–17 kwietnia 1919 roku. Przewodniczył tam Sekcji Oświaty Pozaszkolnej. Wygłaszając referat plenarny, jednoznacznie opowiedział się za pozostawieniem pracy oświatowej w gestii organizacji społecznych i przeciwstawiał się głosom o konieczności podporządkowania jej władzy centralnej oraz samorządom. Miał też znaczący wpływ na kształt przyjętych przez Sejm Nauczycielski wytycznych, odnoszących się do przyszłego kształtu edukacji dorosłych w odrodzonej Polsce. Dorobkiem kierowanego przez niego gremium stały się następujące wnioski i rekomendacje:

Wniosek I: Zjazd uznaje, że praca oświatowa stanowi jeden z najważniejszych działów wychowania i nie może być traktowana jako pomocnicza działalność filantropijna. Dlatego należy wszelkimi środkami dążyć do wytworzenia działaczy kulturalnych z wysokim wykształceniem ogólnym i fachowym oraz specjalnym wyszkoleniem metodycznym i technicznym.

Wniosek II: Zjazd uznaje, że wszystkie czynniki powołane powinny przez kursy, wystawy, ankiety i poradnie ułatwiać wyszkolenie działaczy kulturalnych i przyczyniać się do podniesienia tej pracy.

Wniosek III: Zjazd uznaje, że podłożem ideowym niezmiernie doniosłej pracy nad zwalczaniem analfabetyzmu i nad podniesieniem kulturalnym i obywatelskim mas ludowych winno być:

- a) poczucie głębokiej łączności z ludem i dokładna, ze współżycia wynikająca, znajomość potrzeb najszerzych warstw ludowych;
- b) zrozumienie i zsolidaryzowanie się z dążeniami najniższych warstw ludowych do politycznego i społecznego wyzwolenia.

Wniosek IV: Zjazd uznaje potrzebę systematycznie i na szeroką skalę zakrojonej akcji, mającej na celu zwalczanie analfabetyzmu i szerzenie wiedzy elementarnej.

Wniosek V: Zjazd uznaje, że oświata pozaszkolna winna zarówno co do inicjatywy, jak i co do pracy wykonawczej opierać się na samopomocy społecznej. Pomoc zaś rządu zarówno moralna, jak i materialna winna być skierowaną do tych wypadków, gdzie już w założeniu samym ingerencja miejscowych samorządów i zrzeszeń społecznych nie wystarcza, a również tam, gdzie społeczeństwo mimo wysiłków nie może podołać potrzebom.

Wniosek VI: Zjazd prosi Komisję Oświatową Sejmu o przygotowanie ustawodawstwa bibliotecznego, umożliwiającego szerszą akcję zakładania bibliotek powszechnych, oraz ustawy o instruktorach prac kulturalnych.

Wniosek VII: Zjazd wypowiada przekonanie, że Wydział Oświaty Pozaszkolnej Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego winien:

- a) centralizować wyniki prac wszelkich organizacji kulturalnych w Muzeum Oświatowym i popularyzować je w wydawnictwach sprawozdawczych i dorocznych wystawach;
- b) dopomagać pracom społecznym do wnoszenia się na wyższy stopień techniki.

Wniosek VIII: Zjazd przeciwstawia się projektowi oddania pracy oświatowej pozaszkolnej pod kontrolę inspektorów szkolnych. Pożądanym natomiast byłoby ustanowienie fachowych instruktorów oświatowych występujących jako doradcy. (Uchwalanie wniosków..., 1920, s. 238–239)

Widać, że we wszystkich wnioskach pobrzmiewają wyraźnie echa poglądów społecznych i oświatowych samego Ludwicza, a także jego, kilkunastoletnie już wówczas, doświadczenia zarówno w pracy w Towarzystwie Czytelni Ludowych, jak i w poszczególnych środowiskach lokalnych i organizacjach, w których i na rzecz których od roku 1903 działał (por. też: Maliszewski, 2011, s. 156–157).

3. Wybrane kierunki działalności społecznej i oświatowej

Analizując dorobek społeczny i pedagogiczny/oświatowy ks. Antoniego Ludwiczaka, skupmy się na kilku obszarach: promocji wstrzeźliwości, wspieraniu bibliotek ludowych i czytelnictwa, propagowaniu amatorskiego ruchu teatralnego oraz uniwersytetach ludowych.

3.1. Działalność antyalkoholowa

Już od wczesnego dzieciństwa Ks. Ludwiczak miał możliwość obserwowania zgubnego wpływu alkoholu na społeczeństwo. To spowodowało, że od samego początku swojej posługi duszpasterskiej w kolejnych wielkopolskich parafiach podejmował wiele inicjatyw na rzecz zachowania abstynencji. U progu I wojny światowej wszedł w skład Zarządu Głównego Związku Towarzystw Zupełnej Wstrzeźliwości od Napojów Alkoholowych w Poznaniu „Wyzwolenie”. Związek skupiał w tym czasie około pięciu tysięcy osób – zarówno kobiet, jak i mężczyzn, prowadząc szeroko zakrojoną działalność propagującą trzeźwość: odezwy, odczyty, wykłady, wystawy abstynenckie, drukowanie ulotek i plakatów, wydawanie własnego czasopisma oraz organizując grupy wsparcia (Mrugas, 1914, s. 39–45). Duchowny aktywnie angażował się we wszystkie te działania.

Przykładem sposobu rozumienia przez ks. A. Ludwiczaka sprawy wstrzeźliwości może być zamieszczone w czasopiśmie *Przyjaciel Trzeźwości* omówienie głównych tez referatu pt. *Abstynencja ze stanowiska indywidualnego i społecznego*, który wygłosił od podczas VIII Zjazdu Związku „Wyzwolenie” w dniu 1 marca 1914 r.:

[...] Referent wskazuje na znaczenie ruchu abstynenckiego jako akcji oświatowej i kulturalnej. Zwalczając przez dobrze zrozumianą oświatę różne zgubne nałogi, a zwłaszcza zamięłowanie do kieliszka, staramy się przez to wyrabiać jak największą liczbę dzielnych jednostek, dobrych Polaków. Ta praca nad uszlachetnieniem jednostek ma jak największe znaczenie społeczne, gdyż dzielne, trzeźwe jednostki, złączone umiłowaniem wspólnych ideałów, stanowią najpewniejszą podstawę dla trwałego rozwoju społeczeństwa. (N., 1914, s. 35)

Jak widać, zachowanie trzeźwości było dla duchownego nie tylko indywidualną sprawą jednostki, ale także powinnością wobec całego narodu, a sama walka z nałogiem alkoholowym powinna stanowić zespół świadomych, zespolonych ze sobą działań wychowawczych i aktywności kulturalnej.

Także później, już jako poseł na Sejm Ustawodawczy w latach 1919–1922, przynajmniej kilkakrotnie zabierał głos w tej sprawie. Jak na przykład wtedy,

gdy 3 czerwca 1919 roku był jednym ze współautorów poselskiego projektu dotyczącego wprowadzenia całkowitego zakazu sprzedaży spirytusu w celach konsumpcyjnych oraz zaostrzenia kar za nielegalną produkcję i sprzedaż alkoholu, czy gdy 10 czerwca tego roku zgłosił wniosek, by gminom nadać prawo przeprowadzania referendum dotyczących możliwości wprowadzenia zakazu sprzedaży alkoholu na swoim terenie „ze względu na niebezpieczeństwo grożące krajowi z nadmiernego używania napojów alkoholowych” (za: Grata, 2018, s. 9).

Potrzebę zachowania trzeźwości, by móc świadomie i dobrze służyć swoim rodzinom i ojczyźnie, podkreślał ks. Ludwiczak wielokrotnie również w późniejszym okresie na łamach kwartalnika słuchaczy uniwersytetów ludowych *Promień*.

3.2. Promowanie bibliotek i czytelnictwa

Stałym zainteresowaniem ks. Antoniego Ludwicza w jego działalności społecznej cieszyły się biblioteki i czytelnictwo. Poświęcał im wiele czasu przy różnych okazjach. Szczególną troską otaczał biblioteki oświatowe (ludowe, publiczne) widząc w nich narzędzie umożliwiające dotarcie do szerokich warstw społeczeństwa – w tym środowisk wiejskich i robotniczych. Podkreślał, że:

[o ile] w bibliotekach naukowych pierwszym zadaniem bibliotekarza jest staranne przechowywanie księgozbiorów, [to] w bibliotekach oświatowych [...] – doprowadzanie książek do rąk czytelnika. Tam bibliotekarz pracuje dla biblioteki – w odosobnieniu od czytelników, powierzając ich obsłużenie personelowi niższemu; tutaj bibliotekarz pracuje dla publiczności, wychodzi więc na zewnątrz, a pracę wewnętrzną pozostawia personelowi pomocniczemu. Biblioteka oświatowa jest bowiem instytucją wybitnie pedagogiczną. (Ludwiczak, 1929, s. 318–319)

Z tego powodu należy pamiętać, że jej zadaniem nie jest jedynie dostarczanie czytelnikom powieści „tylko dla zabicia czasu”, ale ma ona stanowić uzupełnienie wykształcenia szkolnego i dawać im sposobność do dalszego kształcenia. Dobry bibliotekarz powinien być „rzeczywistym nauczycielem na wsi” czy wśród robotników (Ludwiczak, 1916, s. 4). W innym miejscu obowiązki bibliotekarza względem czytelników określał następująco:

- a) dbać o zewnętrzny porządek wypożyczalni,
- b) uczynić wszystko, ażeby czytelnika przyzwyczaić do punktualności,
- c) być pomocnym w wyborze książek (Ludwiczak, 1929, s. 319).

Warto też dokładnie prowadzić dokumentację dotyczącą wypożyczeń, nadawać wszystkim pozycjom sygnatury, ustalić i upowszechnić godziny otwarcia itp. Aby osiągnąć sukces frekwencyjny i w rezultacie efektywnie wpłynąć na poniesienie poziomu kulturalnego swojej społeczności, należy spełnić kilka warunków. Przede wszystkim dużą wagę należy przywiązywać do doboru księgozbioru i wyeksponowania tych wartościowych pozycji, na popularyzacji których biblioteki i bibliotekarzowi w szczególności zależy. To wymaga zaś od tych ostatnich, z jednej strony dokładnej znajomości całości bibliotecznych zbiorów, z drugiej zaś kładzie na ich barki istotne powinności moralne zarówno wobec dzieci, jak i dorosłych (Ludwiczak, 1916, *passim*).

Ks. Ludwiczak dodawał również z przekonaniem, że działalność bibliotek oświatowych należy postrzegać jako część zintegrowanych oddziaływań kulturalno-oświatowych na poszczególne społeczności lokalne. Z tego powodu bibliotekarze powinni, o ile to tylko możliwe ze względu na warunki lokalowe, udostępniać pomieszczenia biblioteki na organizację innych przedsięwzięć o charakterze edukacyjnym i aktywnie angażować się także w działania tego typu w swoim otoczeniu – odczyty, kursy, zajęcia w uniwersytetach ludowych itp. (Ludwiczak, 1929, s. 319).

3.3. Propagowanie teatrów ludowych

Wśród środków oddziaływania wychowawczego i kulturalnego na środowiska lokalne ważne miejsce zdaniem ks. Antoniego Ludwiczaka zajmuje amatorski ruch teatralny. Aktywność w tym zakresie promował już jako młody kanonik w czterech kolejnych parafiach, w których sprawował posługę. Sztuki teatralne regularnie przygotowywane były także przez uczestników zajęć kolejnych kursów męskich i żeńskich Uniwersytetu Ludowego w Dalkach, którym od 1921 roku kierował przez niemal dwie dekady.

Szczególne możliwości szerokiego promowania teatru zyskał Ludwiczak z początkiem 1912 roku, gdy jako prezes zarządu mógł przeiorsować kompleksowe rozwiązania w tym zakresie w ramach Towarzystwa Czytelni Ludowych. Do pracy przystąpił bardzo energicznie, więc już po dwóch latach gotowe było bodajże najważniejsze w całej historii działalności TCL przed rokiem 1939 opracowanie programowo-organizacyjno-metodyczne, dotyczące prowadzenia teatrów ludowych. Przyjęło ono charakter podręcznika „dla urządzających przedstawienia amatorskie” (Ludwiczak, 1914).

Już w początkowych fragmentach książki znajdujemy uwagę ks. Ludwiczaka, ukazującą rozumienie przezeń zadań amatorskich teatrów:

Lud nasz chętnie chodzi na przedstawienia i tam, gdzie się zetknął z teatrem, wielce się rozmiłował w nich. Jeśli więc ma być środkiem oświatowym

i cywilizacyjnym, natenczas trzeba go zorganizować w duchu prawdziwie obywatelskim. (1914, s. 1)

Dalej duchowny wskazuje na korzyści, jakie udział w zajęciach, próbach i przedstawieniach daje aktorom-amatorom: „przez teatr pielęgnuje się pomiędzy innymi towarzyskość wśród członków, sprawia się im rozrywkę miłą a co najważniejsze kształci się członków i publiczność moralnie i umysłowo” (1914, s. 2). Wymienia też zadania teatrów amatorskich względem grających aktorów i odbiorców:

- a) dostarczanie amatorskim autorom i publiczności „rozrywki godziwej”,
- b) kształcenie amatorów i widzów w zakresie poprawności języka ojczystego, zasobu słów i pamięci,
- c) wychowanie do wartości pożądaných społecznie, w przypadku aktorów także ćwiczenie „występowania śmiałego publicznie i przemawiania” (1914, s. 4).

Ludwiczak podkreśla, by repertuar dobierać w taki sposób, by spełniał powyższe zadania. Wskazuje też, że:

[z wyjątkiem jasełek] unikać należy przy występach amatorów sztuk, w których występują osoby zbyt wielkie i święte jak Chrystusa Pana, Najświętszej Maryi lub inni święci [...] Nie należą także na scenę ceremonie kościelne np. udzielanie chrztu dziecku, boć to zwykle niezgrabne wykonanie, zamiast nastrajać poważnie, wywołuje śmiech u publiczności. (1914, s. 6).

Wiele uwagi w podręczniku poświęca także technicznej stronie przedstawień amatorskich:

- zadaniom reżysera i kierownika przedstawienia („reżyserem powinna być osoba inteligentna, obyta z teatrami w ogóle, a przed wszystkim z teatrami amatorskimi”, „jest on bodaj czy nie najważniejszą osobą, od której zależy i gra dobra, i gustowna dekoracja sceny”);
- roli dekoratora („powinien mieć pewien zmysł estetyczny, ażeby gustownie przybrać scenę, odpowiednio do wymagań sztuki”);
- obowiązkom suflera („z tekstem musi być tak obeznanym, że każdej chwili byłby gotów, tekst odnaleźć”, „wzrok jego zwrócony jest zawsze do twarzy mówiącego”);
- doborze aktorów-amatorów do danego przedstawienia („są ludzie, którzy nie nadają się w ogóle do gry, np. zbyt małego wzrostu, ludzie z błędem językowym np. jąkający się”, „nadającym się do ról komicznych, nie daje się ról poważnych, bo samo ich wystąpienie na scenie gotowe jest wywołać śmiech”) (Ludwiczak, 1914, s. 7–11).

Zestawiony przez duchownego podręcznik zawiera w drugiej części krótkie omówienia aż stu trzydziestu pięciu utworów scenicznych (wybranych spośród ponad trzystu przejranych) zestawionych w podziale na cztery kategorie: łatwe, trudniejsze, trudne i – osobno – jasełka. Każdorazowo przy charakterystyce danej sztuki określony został jej stopień trudności (np. „trudne, wymaga bowiem opanowania obszernego materiału”, „wykonanie względnie łatwe”, „są to jasełka trudniejsze od innych”) i potrzebna obsada („przedstawiać można tam tylko, gdzie są zdolni soliści w śpiewie”), nierzadko też – wymagania dotyczące scenografii (np. „sceneria bardzo skomplikowana. bo potrzeba drzew, zamek, [...] orkiestry”, „skomplikowana, zmiana bardzo częsta: dziedziniec przed willą Marcelina, sala w pałacu prefekta, więzienie i rynek miasta”), wskazówki wykonawcze (np. „wymaga gry subtelniejszej [...] amatorki muszą znać doskonale formy towarzyskie”, „odważyć się mogą amatorowie inteligentni i rutynowani”, „niektóre zwroty trzeba opuścić ze względów policyjnych”), wybrane kwestie organizacyjne (np. „polecamy sprzedawać libretto przy kasie, a żeby publiczność lepiej zrozumiała treść”, „do przedstawień w kołach pensjonarek, w kółku rodzinnym, gdzie chodzi oto, ażeby same kobiety występowały, gdyż rolę mężczyzny można opuścić”) czy ogólne oceny artystyczne (np. „rzecz bardzo słaba i bez akcji, lecz dobrze grana może się podobać dla swojskości”, „rzecz średniej wartości. Johan mówi brzydkim żargonem polsko-niemieckim; czy to jest dobrze i pedagogicznie?”, „rzecz dość dobra, a w każdym razie nieszkodliwa”, „komedia dość dowcipna – lecz bez głębszej myśli”) (Ludwiczak, 1914, *passim*).

Analiza treści wybranych przez kierowany przez ks. Ludwiczaka zespół propozycji repertuarowych pokazuje, że bazował on zarówno na twórczości autorów polskich – i twórców ludowych, i pisarzy o znaczeniu regionalnym, oraz tych bardziej znanych jak Władysław Bełza, Józef Bliziński, Aleksander Fredro (aż trzynaście propozycji!), Maria Konopnicka czy Gabriela Zapolska, jak i – choć rzadziej – zagranicznych, głównie francuskich (Fernand Beissier, Léon Gozlan, Eugène Marin Labiche, Édouard Pailleron i in.). Symptomatyczny dla postawy prezentowanej przez patriotyczne środowisko TCL jest niewątpliwie fakt, że w wyborze znalazła się tylko jedna sztuka autora niemieckiego (jednoaktowa komedia Gustava von Mosera). Widać też wyraźnie, że obok licznych wartościowych wychowawczo i artystycznie propozycji znajdziemy również takie, których zadaniem jest zapewnienie niewyrobionym odbiorcom niewyszukanej rozrywki, a aktorom-amatorom – przyjemności.

3.4. Tworzenie uniwersytetów ludowych

Ta działalność ks. Antoniego Ludwiczaka jest współcześnie najbardziej znana, o czym wspomniano już na wstępie niniejszego szkicu. Przypomnijmy

zatem jedynie kilka najważniejszych kwestii. Otóż prace studyjne dotyczące możliwości uruchomienia w środowisku wielkopolskiej wsi internatowego uniwersytetu ludowego prowadzone były przez niego od roku 1913. Swoją koncepcję, zmierzającą do adaptacji i implementacji rozwiązań skandynawskich, bazujących na ideach społecznych „szkoły dla życia” bp. Mikołaja Grundtviga, opierał głównie na autorach niemieckich i opublikowanym także w języku polskim szkicu rosyjskiej matematyk Zofii Kowalewskiej pt. *Uniwersytet chłopski w Szwecji* (1903). Podkreślić warto, że ks. Ludwiczak uznawał uniwersytet ludowy za najbardziej rozwiniętą i dojrzałą formułę organizacyjno-metodyczną pracy oświatowej w środowisku wiejskim (i małomiasteczkowym), w której można pomieścić niemal wszystkie inne formy działalności wychowawczej i kulturalnej rozwijanej dotychczas przez Towarzystwo Czytelni Ludowych.

Plany otwarcia takiej placówki pokrzyżowała I wojna światowa. Pierwszy zakład oświatowy tego typu udało się więc ks. A. Ludwiczakowi uruchomić dopiero jesienią 1921 roku w podgnieźnieńskiej wsi Dalki. Pisał o tym z nieukrywaną satysfakcją na łamach *Przeglądu Oświatowego* w następujący sposób:

Dnia 4 października 1921 r. nastąpiło uroczyste poświęcenie przez ks. kardynała Dr. Dalbora pierwszego Uniwersytetu Ludowego w Polsce w obecności licznie zebranych gości, reprezentantów Rządu polskiego i dwudziestu zapisanych słuchaczy, których liczba w przeciągu tygodnia urosła do trzydziestu pięciu. [...] Był to dzień uroczysty i podniosły; wszyscy uczestnicy zdawali sobie sprawę, że jest to chwila ważna w rozwoju oświaty w Polsce. (Ludwiczak, 1922, s. 1)

Podkreślał też, że odłożenie w czasie o kilka lat otwarcia placówki w stosunku do pierwotnych planów, „zmieniło cel z umocnienia w słuchaczach polskości i uodpornienia przeciwko wynarodowieniu, na kształtowanie cech, które by w szkole [dla] życia, przygotowywały do wzorowego wypełnienia powinności względem narodu i państwa” (Ludwiczak za: Sobański, 1996, s. 86).

Jak podkreśla znawczyni tradycji i współczesności katolickich uniwersytetów ludowych w Polsce, Małgorzata Rosalska, w zakładzie oświatowym w Dalkach zadania oświatowe realizowane były głównie „poprzez wychowanie obywatelskie w duchu katolicko-narodowym”, gdyż „procesy wychowawcze w ujęciu Ludwiczaka były zdecydowanie ważniejsze od zadań związanych z kształceniem” (2007, s. 108).

Sam ks. Ludwiczak wskazywał, że „kierunek wychowawczy [uniwersytetu ludowego] ma być idealistyczny [i] dążyć będzie do podniesienia umysłowego i moralnego wychowanków [a] głównymi przedmiotami będą: język ojczysty, historia, literatura, przyroda, rachunki, gimnastyka” (1921, s. 10).

Ks. Antoni Ludwiczak osobiście pokierował Uniwersytetem w Dalkach – do 1933 roku, łącząc stanowisko jego dyrektora z funkcją prezesa zarządu TCL,

a potem do 1938 roku poświęciwszy się temu zadaniu całkowicie. Prowadzona przez niego placówka stała się również wzorcem dla kolejnych uniwersytetów ludowych Towarzystwa w Odolanowie, Zagórzu i Bolszewie.

Podsumowanie

Ks. Antoni Ludwiczak (1878–1942) nie jest współczesnym jeszcze zbyt dobrze znany. Ten nietuzinkowy duchowny i działacz społeczny niewątpliwie ciągle jeszcze czeka na zajęcie należnego mu miejsca w panteonie wielkich Wielkopolan końcowego okresu czasów rozbiorowych i dwudziestolecia międzywojennego.

Ważnym motorem jego społecznej aktywności była wielka wrażliwość na potrzeby tych społeczności, które dzisiaj określilibyśmy mianem marginalizowanych czy defaworyzowanych: włościan, robotników przemysłowych, kobiet, ubogiej młodzieży, mniejszości itp. W proponowanych działaniach inkluzyjnych bliski był koncepcjom wychowania warstw plebejskich Karola Libelta (1807–1875), rozwoju oświaty pozaszkolnej Ewarysta Estkowskiego (1820–1856) oraz podniesienia gospodarczego i kulturalnego wsi poprzez edukację Augusta Cieszkowskiego (1814–1894). Można go zatem uznać za kontynuatora idei i koncepcji tych wybitnych polskich pedagogów czasów zaborowych.

Niewątpliwie był też ks. Ludwiczak spadkobiercą wielkopolskich idei pracy organicznej oraz działań całego poprzedzającego go pokolenia działaczy społecznych i gospodarczych z Wielkiego Księstwa Poznańskiego, takich jak Hipolit Cegielski, Karol Marcinkowski, ks. Augustyn Szamarzewski czy ks. Piotr Wawrzyniak, czemu dawał wyraz poprzez swoje społeczne zaangażowanie. Był też, co ważne, wzorcowym przykładem duchownego „nowych czasów”, który rozumie przesłanie Leona XIII zawarte w *Rerum novarum* i potrafi je skutecznie realizować w praktyce przez blisko cztery dekady swej pracy duszpasterskiej i oświatowej „dostarczając krajowi dzielnych, światłych obywateli”.

Literatura

- Banaszak, M. (1983). Ludwiczak Antoni Jan (1878–1942). W: L. Grzebień (red.), *Słownik polskich teologów katolickich 1918–1981* (t. 6, s. 357–359). Akademia Teologii Katolickiej.
- Brenda, W. (2019). Polska czy Prusy Wschodnie? Przegrany plebiscyt. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 5(162), 62–84.
- Dąbrowska, B. (1996). *Zapalał światła w mroku, budził życie polskie... Ks. Antoni Ludwiczak (1878–1942)*. Księgarnia św. Wojciecha w Poznaniu.

- Galos, A. (1973). Ludwiczak Antoni Jan (1878–1942). *Polski Słownik Biograficzny*, 18, 93–94.
- Grabowski, B. (2021). *Wieś Chełmce. Szkice historyczne Parafii pod wezwaniem świętej Katarzyny Aleksandryjskiej*. Ridero.
- Grata, P. (2018). Kruczata antyalkoholowa w Sejmie Ustawodawczym i jej efekty (1919–1922). *UR Journal of Humanities and Social Sciences*, 3(8), 5–25.
- Kabziński, K. (1985). *Funkcja społeczno-wychowawcza Towarzystwa Czytelni Ludowych (1880–1890)*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Kowalewska, Z. (1903). *Uniwersytet chłopski w Szwecji*. Księgarnia Naukowa.
- Libera, A., Sobański, J. (red.). (1992). *Katolickie Uniwersytety Ludowe. Materiały z symposium poświęconego 70 rocznicy inauguracji działalności Uniwersytetu Ludowego w Dalkach (na prawach rękopisu)*. Zarząd Główny Wielkopolskiego Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych w Poznaniu.
- Ludwiczak, A. (1914). *Teatry amatorskie. Podręcznik dla urządzających przedstawienia amatorskie*. Towarzystwo Czytelni Ludowych.
- Ludwiczak, A. (1916). *O wypożyczaniu książek. Referat dla bibliotekarzy*. Towarzystwo Czytelni Ludowych.
- Ludwiczak, A. (1918). *O wyższych szkołach ludowych*. Drukiem M. Putiatyckiego w Poznaniu.
- [Ludwiczak, A.] (1921). Sprawozdanie z III. Konferencji Oświatowej w Poznaniu dnia 8 i 9 kwietnia r.b. *Przegląd Oświatowy*, 1–6(16), 8–11.
- Ludwiczak, A. (1922). Pierwszy kurs w Dalkach. *Przegląd Oświatowy*, 1–3(17), 1–2.
- Ludwiczak, A. (1927). Uniwersytety ludowe w Polsce. Towarzystwo Czytelni Ludowych.
- Ludwiczak, A. (1929). Stosunek bibliotekarza do czytelników w bibliotekach oświatowych (streszczenie koreferatu). *Przegląd Biblioteczny*, 3(3), 318–319.
- Łuścański, J. (1998). Polski przyjaciel Łużyczan – ks. Antoni Ludwiczak i kursanci łużyccy na Ludowym Uniwersytecie w Dalkach. *Zeszyty Łużyckie*, 24, 56–68.
- M...ki, K. (1920). Wiec Mazursko-Warmiński w Warszawie. *Goniec Podgraniczny*, 8(2), 1–3.
- Maliszewski, T. (2011). Polska oświata dorosłych – wizje i spory u progu niepodległości. W: W. Szulakiewicz (red.). *Przełomy edukacyjne. Dziedzictwo polskiej teorii i praktyki* (143–157). Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Maliszewski, T. (2013). Wyższe szkoły ludowe w koncepcjach pracy oświatowej ks. Antoniego Ludwicza. *Studia Edukacyjne*, 29, 169–180.
- Maliszewski, T. (2021). *Uniwersytety ludowe w polskiej myśli i praktyce pedagogicznej do końca II wojny światowej. Wybrane problemy*. Wydawnictwo Akademickie Akademii Marynarki Wojennej w Gdyni.
- Mrugas, M. (1914). Sprawozdanie rocznie Zarządu Głównego „Wyzwolenia”. *Przyjaciel Trzeźwości*, 3(8), 39–45.
- N. (1914). VIII Zjazd delegatów Związku Towarzystw Wyzwolenia. *Przyjaciel Trzeźwości*, 3(8), 33–39.
- Rosalska, M. (2007). Katolickie uniwersytety ludowe – oświatowa propozycja dla społeczności wiejskich. *Edukacja Ustawiczna Dorosłych*, 4(59), 106–113.

- Rzepecki, T. (1920). *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919 roku z życiorysami i podobiznami 311-stu posłów sejmowych*. Wielkopolska Księgarnia Nakładowa.
- Sobański, J. (1996). *Pozaszkolna oświata rolnicza. Studium historyczne*. Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu.
- Uchwalanie wniosków sekcyjnych (1920). Sekcja III Oświaty Pozaszkolnej. W: W. Korpaczewski (oprac.). *O szkołę polską. Część III. Pierwszy Ogólnopolski Wielki Zjazd Nauczycielski w dniach 14, 15, 16, 17 kwietnia MCMXIX w Warszawie (238–239)*. Książnica Polska Towarzystw Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie.

Źródła internetowe

- Gralak, A., Pronobis, D. B. (2024, 2 października). *W Chełmcach upamiętniono ks. Antoniego Ludwiczaka*. Achidiecezja Gnieźnieńska. <https://archidiecezja.pl/w-chelmcach-upamietniono-ks-antoniego-ludwiczaka> [dostęp: 02.10.2024].
- Kwaśnik, A. (2002, 31 grudnia). *Zjazd Towarzystwa Czytelni Ludowych*. Niedziela.pl. <https://www.niedziela.pl/artukul/6435/nd/Zjazd-Towarzystwa-Czytelni-Ludowych> [dostęp: 31.12.2002].
- MojaKruszwica.pl. (2024, 8 lutego). *Świadectwo Pamięci. Ksiądz Antoni Ludwiczak*. MojaKruszwica.pl. https://mojakruszwica.pl/pl/14_kultura/29823_swiadectwo-pamieci-ksiadz-antoni-ludwiczak [dostęp: 08.02.2024].